

Op weg naar een gemeenschapseconomie

Inleiding

Zoals doopsgezinden weleens gekenmerkt worden als zó vrijzinnig dat we nèt niet van het randje van kerk-zijn afvallen, worden dwarsdenkende economen soms gezien als eigenlijk niet meer helemaal behorend tot het vak economie. Dus is mijn lezing vandaag als doopsgezind econoom een verhaal dat de zijpaden opzoekt, op naar onbekend gebied en verre horizonten van een economie die werkt voor iederéén en binnen de grenzen van de aarde. Laten we beginnen met een helder vertrekpunt. Ik kies daarvoor Adam Smith – de vader van de economische wetenschap. Hij schreef twee belangrijke boeken, die ogenschijnlijk over heel verschillende onderwerpen gingen: moraalfilosofie en economie. Het eerste boek, *De Theorie van Morele Gevoelens*, komt uit in 1759. Het gaat algauw over het idee van een goede samenleving met een goede economie. Die wordt volgens Smith bij elkaar gehouden door de overheid, de markt en de gemeenschap en de waarden die elk vertegenwoordigt: rechtvaardigheid bij de overheid, vrijheid in de markt en zorgzaamheid in de gemeenschap. Of, om wat dichterbij de economische werkelijkheid te komen: regels en herverdeling voor iedereen zonder aanzien des persoons door de overheid; ruilen op basis van vrijwilligheid in de markt; en onderlinge zorg en samenwerking in collectieven. Pas zeventien jaar later publiceerde Smith het boek waardoor hij als de grondlegger van de economische wetenschap zou worden beschouwd: *Een Onderzoek naar de Aard en Oorzaken van de Rijkdom van Landen*. Daarin zette hij zich fel af tegen het mercantilisme van zijn tijd, dat we vandaag trouwens weer zien met de heffing van hoge importtarieven door Donald Trump.

Terug naar Adam Smith, die hoogleraar was in Edinburg en Glasgow. De schijnbare tegenstelling tussen een focus op moraal in het eerste boek en op handel in het tweede boek werd twee eeuwen later het onderwerp van een felle strijd tussen economische geschiedschrijvers. Dat debat wordt wel ‘Het Adam Smith Probleem’ genoemd. Het is een discussie over hoe het toch kan dat dezelfde auteur eerst waarden en een balans tussen markt, overheid en gemeenschap benadrukt en zeventien jaar later doodleuk de lof van de markt bezingt tegenover een overheid die internationale handel belemmert. Inmiddels is het debat geluwd en zijn velen ervan overtuigd geraakt dat het niet voor niets is dat Smith eerst zijn boek over moraal schreef en dat verbond met de waarden van drie economische domeinen en pas daarna zijn boek over de markt publiceerde. De reden is waarschijnlijk dat het eerste betoog het fundament is onder het tweede. Willen we de economie begrijpen en de steeds weer wisselende balans tussen overheid, markt en gemeenschapseconomie, dan zullen we eerst moeten erkennen dat ze alle drie nodig zijn voor een florerende economie, juist vanwege hun onderliggende waarden.

Dit is dus het vertrekpunt geweest van de economische wetenschap: elke economie berust op een set van waarden en manieren van handelen die bij elk van de drie domeinen horen waar een economie uit bestaat. Dat laatste werd midden vorige eeuw trouwens prachtig

beschreven door de economisch antropoloog Karl Polanyi, die economieën in allerlei landen onderzocht, ook ver weg in Azië, en constateerde dat inderdaad elke economie die hij tegenkwam een samenstelling is van dezelfde drie domeinen met dezelfde waarden die Smith er al aan had toegekend.

Bij de verdere ontwikkeling van de economische wetenschap na Smith werd helaas het derde domein al snel vergeten en werd de markt op een voetstuk gehezen en gelegitimeerd in de theorie van de welvaartseconomie. Die werd terecht bekritiseerd door Amartya Sen, de Indiase econoom die in 1998 de Nobelprijs voor de Economie won. Want het idee dat markten tot optimale welvaart leiden mits iedereen succesvol aan die markt meedoet is natuurlijk helemaal niet realistisch. Met als gevolg dat markten in de praktijk helemaal niet tot optimale welvaart leiden. Wel trouwens tot ongelijkheid en negatieve milieueffecten zolang de overheid zich niet met de markt mag bemoeien. Sen zag de onzinnigheid van dit theorema als kind al met eigen ogen, toen hij in 1943 de uitgemergelde lichamen van slachtoffers van de Bengaalse hongersnood aan het huis van zijn ouders zag voorbijtrekken. Later, als econoom, achterhaalde hij dat dat kwam omdat de armen geen middelen hadden om te ruilen voor voldoende voedsel. En als ze die al hadden, dan betrof het een eenmalige verkoop van een stukje grond en koperen potten en pannen of sierraden. Maar daarmee hadden ze zichzelf beroofd van hun productiemiddelen en zich gedwongen overgegeven aan een ongewisse toekomst zonder enige steun van de overheid. Sen constateerde ook nog dat ten tijde van de Bengaalse hongersnood rijst werd opgekocht door de Britten voor de soldaten en dat het werd geëxporteerd. Er zijn toen naar schatting minimaal 3 miljoen mensen aan de honger overleden in Bengalen. Het cynische is dus dat er weldegelijk voedsel aanwezig was. Maar mede door de Tweede Wereldoorlog en de rol daarin van de Britse koloniale heerser was rijst schaars geworden, waardoor de lokale bevolking het niet kon betalen.

Ik leerde als promovenda twee lessen uit het werk van Sen. Ten eerste dat de boodschap uit mijn lesboeken – gretig herhaald door beleidsmakers – dat de markt nu eenmaal de bron van onze welvaart is, niet klopt zonder er ook bij te vermelden dat dat alleen zo is als iedereen aan de markt mee kan doen door voldoende koopkracht te hebben. Daarom pleitte Sen ervoor dat de overheid iedereen van voldoende middelen moet voorzien zodat iedereen voldoende koopkracht heeft om zich via de markt van een fatsoenlijk levensonderhoud te kunnen voorzien. In ons land herkennen we dit bijvoorbeeld in de via, de huurtoeslag en de bijstand. Maar ook India heeft het advies van Sen ter harte genomen. Het land heeft inmiddels al 10 jaar het Mahatma Gandhi Rurale Werkgelegenheidsprogramma waar alleen al vorig jaar ruim 80 miljoen mensen werk in hebben gevonden tegen een loon dat laag is maar wel voldoende om voedsel van te kunnen kopen. De tweede les die ik leerde van Sen is dat het er in de economie niet om gaat dat het Bruto Nationaal Product groeit, maar dat iedereen de mogelijkheid krijgt om zich te ontplooiën en daarmee om zichzelf en naasten van een levensonderhoud te voorzien. Want uiteindelijk, zegt Sen, gaat het er niet om wat mensen kunnen kopen, ook al is dat belangrijk in een markteconomie, maar om wie je kunt worden: het gaat om wat je kunt doen, wie je kunt zijn en wat je hebt om die eerste twee te kunnen realiseren.

Hoewel Sen de Nobelprijs heeft gewonnen voert het standaard marktdenken nog steeds de boventoon in economieonderwijs, bij beleidsmakers, en in de politiek. Ook zijn linkse en middenpartijen daarin de afgelopen decennia meegegaan. Denk aan het Akkoord van Wassenaar van werkgevers met de vakbonden uit 1982 over loonmatiging in ruil voor werkgelegenheid onder leiding van CDA-premier Lubbers. Dat akkoord heeft zich zó genesteld in onze arbeidsmarkt dat zelfs een paar jaar geleden een VVD-premier werkgevers moest oproepen om alsjeblieft de lonen te verhogen. En het Paarse kabinet, met D66 en de PvdA, is meegegaan met de privatiseringsideologie, van woningcorporaties die sociale huurwoningen hebben verkocht tot aan de commerciële zorgverzekering en de privatisering van de thuiszorg.

De economische werkelijkheid: de groei van de markt uit balans

De balans tussen de drie domeinen van Smith en Polanyi is al een hele tijd zoek. We moeten ver teruggaan in de geschiedenis om uit te komen bij de situatie waarin de gemeenschapseconomie dominant was. Want dat was een economie die dreef op zelfvoorziening en samenwerking – families en groepjes families die via onderlinge samenwerking en taakverdeling zelf voor hun eigen voedsel, kleding en huisvesting zorgden. Handelen deden ze alleen met buitenstaanders. En zelden voor geld maar meestal door ruil van goederen of arbeid. Denk aan de karavanen die met prachtige kostbaarheden langskwamen. Of vijandige stammen die je maar het beste te vriend kon houden door af en toe producten naar wederzijdse tevredenheid te ruilen. Of later, toen mensen in dorpen en stadjes gingen wonen en er altijd wel een paar klaplopers bij waren: daar ging je natuurlijk niet brood en bier aan geven met een streepje op de kerfstok maar eiste je er meteen wat voor terug. Het belangrijkste waardoor de geldeconomie, en daarmee de markt, opkwam is volgens een andere economische antropoloog, David Graeber, schuld. Want op gezette tijden moesten ongelijkheden in onderlinge ruil recht getrokken worden – wanneer de streepjes op de kerfstok van de één die van de ander ruimschoots overtroffen. Dan was er geld nodig om de schuld af te lossen. En als je dat niet had moest je vrijwillig of onvrijwillig bij de ander werken tot de schuld was afgelost. Belastingsschulden moesten ook in klinkende munt worden voldaan. Dan moet je dus wel meedoen aan de markt want dat geld moet wel eerst verdiend worden.

Toen geld eenmaal gemeengoed werd nam de markt een grote vlucht en werd het langzaamaan het dominante domein van de economie. De overheid werd door rijke kooplieden ingezet om hun marktbelangen te beschermen. Denk aan de VOC en de ontmanteling en privatisering van de vroegere meenten en markten – het hart van de gemeenschapseconomie. De markt groeide steeds meer boven de overheid en de gemeenschapseconomie uit. En werd niet alleen het standaard economische domein voor de verkoop van eindproducten zoals brood en bier maar ook voor de productiefactoren arbeid, land en kapitaal, zoals economisch historicus Bas van Bavel heeft onderzocht. Vroeger was die marktdominantie vooral beperkt tot een stad – zoals Florence – of een regio – zoals Holland tijdens de Gouden Eeuw. Tegenwoordig is de markt dominant in vrijwel elke uithoek van de wereld. En dan met name de kapitalistische vorm van de markt die via slimme marketing, drang naar monopolievorming, en korte termijnfocus op winst voor

aandeelhouders elke lokale markt naar haar hand zet. Markten zijn daarmee de menselijke maat kwijtgeraakt.

Doperse economie?

Terwijl de markt, zeker in Europa en de Verenigde Staten, vanaf de Industriële Revolutie steeds dominanter werd, moesten doopsgezinden zich daartoe verhouden, of ze dat nu wilden of niet. De Mennonieten, evenals de Amish en de Quakers, hadden niet veel op met grote bedrijven en op aandeelhouderswaarde gerichte fusies en overnames en de slinkse marketing van spullen waar geen intrinsieke waarde van betekenis aan verbonden is. Terwijl de Amish zich zoveel mogelijk onttrokken aan de markt door alleen actief te zijn in de eigen gemeenschapseconomie, deden de mennonieten wel mee aan de wereldse economie, maar op hun eigen voorwaarden. Ze hadden niks op met multinationals, consumentisme en de aandelenbeurs. Maar wel met kleine ondernemers en vooral met boeren – zeker omdat veel Mennonitische gemeenschappen zich op het platteland bevonden in de enorme landbouwgebieden van het mid-westen van de VS en de staat Manitoba in Canada. Maar ook daar rukte het kapitalisme op, met globalisering, supermarkten, snelwegen en auto's. Hoe moesten de dopers daarmee omgaan? Dat bleek best een uitdaging, zoals de Amerikaanse hoogleraar economie en Mennoniet James Halteman heeft uitgelegd met een diagram van twee elkaar overlappende cirkels. Die stellen het bekende doperse gezichtspunt voor dat we wel in de wereld zijn maar niet van de wereld. Daar waar de cirkels elkaar overlappen, zegt James Halteman, proberen doopsgezinden hun economisch leven te leiden met gezonde distantie van en onbevreesde kritiek op de wereldse economie waarin vaak geld en economische groei domineren. De doperse economen die daarop reflecteren laten die kritische distantie zien in hun werk. Halteman verwijst daar zelfs naar met de term 'Anabaptistische economie' – oftewel doperse economie – een eigen vorm van economisch denken met het vertrekpunt in die andere cirkel dan de wereldse.

En die cirkel verwijst naar het doopsgezinde gedachtengoed – dat klinkt vaag en is het ook wel heb ik gemerkt toen ik me erin verdiepte. Er bestaat immers geen vastomlijnde doopsgezinde theologie. Het kenmerkende van de traditie is nu juist dat elke doopsgezinde gemeente autonoom is, en er dus geen kerkelijke hiërarchie bestaat. Dat doopsgezinden zelf invulling geven aan hun geloof zolang het maar de navolging van Jezus betreft zoals Menno Simons dat al bijna vijf eeuwen geleden schreef. Dat er geen dogma's zijn en we weigeren een eed te zweren omdat we willen leven vanuit verantwoordelijkheid en niet willen leunen op schijnzekerheden. Dat maakt het doopsgezinde gedachtengoed eigenzinnig, waarin navolging weliswaar richting geeft maar geen vaste zekerheden. En daarmee een besef dat we het in de wereld samen moeten doen, als gemeenschap van een diversiteit aan mensen en respect voor ieders eigenheid. In een boek over de radicale theologie, waarin ik enig raakvlak zie met dopers denken, zegt de Noordierse radicale theoloog Peter Rollins het zo, en ik citeer: "Je zult nooit volledig gelukkig worden. Leven is moeilijk. Er is geen geheime sleutel. Amen." Dat besef van fundamentele onzekerheid in de wereld van geld en goed lijkt nu juist een bodem te leggen onder dopers economisch handelen. Want het voorkomt dat de kapitalistische economie als vanzelfsprekend wordt beschouwd of als ideaalbeeld voor het moderne leven met alle ongelijkheid en vernietiging van de aarde tot gevolg. En dat is precies

waarom James Halteman twee cirkels tekende – die van de wereldse economie met haar schijnzekerheden en die van de doperse traditie met haar erkenning dat de gemeenschap de basis vormt van de individuele verantwoordelijkheid van elk lid voor een waardig bestaan voor allemaal.

We hebben nu dus een idee gekregen van beide cirkels. Maar ze staan niet los van elkaar: Halteman heeft ze bewust laten overlappen. En die overlap, daar gaat het nu juist om voor het begrip van een doperse economie. Als econoom valt mij op dat Halteman voor de overlap eveneens te rade gaat bij Adam Smith. Hoe kunnen we dopers economisch denken, dat raakt aan de waarden van vrijheid, rechtvaardigheid en zorgzaamheid, die Smith al noemde, opvatten? Een voorbeeld werd gegeven op een Amerikaans wetenschappelijk congres in 1990 over doperse economie. In de conclusie van dat congres betoogde de doperse hoogleraar sociologie Calvin Redekop dat juist het derde domein van Smith en Polanyi, centraal staat in doperse gemeenschappen. Hijzelf belichaamde dat trouwens ook, o.a. door naast zijn academische werk en vredeswerk ook actief te zijn in kleinschalige zonne-energieproductie en recycling.

Een Canadese doperse econoom, Henry Remple, was ruim tien jaar later in zijn kritische boek over het kapitalisme sceptisch over hoe de marktdominantie nog te keren. Hij betreurde bijvoorbeeld de teloorgang van het familieboerenbedrijf ten koste van enorme agrarische bedrijven in Canada. Hij zei, en ik citeer, dat “het kapitalistische systeem is als een enorme truck met 18 wielen die doordendert door de geschiedenis. Hij heeft een overdreven krachtige motor die aangedreven wordt door het geheel aan menselijk egoïsme. Hij heeft geen remmen. Het besturingsmechanisme is gebrekkig. Als je bijrijder bent op deze truck, heb je dan niet de neiging om je af te vragen waar hij naartoe gaat?” (Remple, 2003, p. 261). Ik zie het typisch Noordamerikaanse beeld van zo’n enorme truck al voor me. Het ontbreken van rem en degelijke besturing is beangstigend. ‘Waar gaan we naartoe’ vroeg Remple zich vertwijfeld af? Nu, 22 jaar verder, kennen we het beklemmende antwoord – opwarming van de aarde boven de anderhalve graad, toenemende ongelijkheid, en uitsluiting van steeds meer kwetsbare groepen. Maar Remple laat ons niet helemaal in verslagenheid achter. Aan het einde van zijn boek stelt hij voor dat we de chauffeur van de truck – zijn metafoor voor de kapitalistische ondernemer – vervangen door een ander type ondernemer: de “ecolpreneur”, een taalkundig wat lelijke samenvoeging van ecologisch en entrepreneur. Maar wat maakt het uit dat het geen mooie term is. Het maakt duidelijk waar het herstel van de economische balans tussen markt, overheid en gemeenschap vandaan moet komen: van ecologisch ondernemerschap dat tegelijk ook sociaal is, zo bedoelde hij.

Ecolpreneurs opereren natuurlijk deels in de markt, maar zijn ingebed in de gemeenschapseconomie, waarin samenwerking gaat boven concurrentie, welzijn boven winst, en waarin een kleine hoeveelheid winst een voorwaarde is om op lange termijn voort te bestaan in plaats van dat het een doel op zichzelf is. Sterker nog: je zou kunnen betogen dat ecolpreneurschap winst enerzijds en sociale en ecologische waarden anderzijds omdraait! Waar een kapitalistische ondernemer winstmaximalisatie tot doel heeft en rechtvaardige regels en sociaal beleid de randvoorwaarden vormen (soms pas nadat eerst alle mazen in de wet zijn benut), is dat bij een ecolpreneur precies andersom. Sociaal en ecologisch welzijn van mens, dier en natuur zijn het doel en winst is een randvoorwaarde om dat doel te kunnen

blijven dienen. Winst om klappen op te kunnen vangen bij economische tegenslag en om te kunnen investeren. Winst die ondergeschikt blijft aan het welzijnsdoel.

Tot zover een inkijkje in het Noordamerikaanse dopers economisch denken aan het einde van de 20e eeuw aan de hand van James Halteman, Calvijn Redekop en Henry Remple. Voordat ik inga op wat we zouden kunnen duiden als dopers economisch denken in Nederland, laten we eerst eens verkennen wat de praktijk was van dopers ondernemerschap in ons land.

Dopers economisch handelen in ons land

Een bekende doopsgezinde ondernemer in Amsterdam was Piet van Eeghen, geboren in 1816. Hij erfde een lucratief handelshuis en was daarnaast 25 jaar lang president van De Nederlandsche Bank. Tegelijk voelde hij zich verantwoordelijk om zijn welvaart te delen met de minderbedeelden in zijn stad. Hij beseftte dat zijn rijkdom niet zijn eigen verdienste was maar vooral een kwestie van geluk hebben en voort kunnen bouwen op wat zijn familie hem had nagelaten en wat de handel met de koloniën hem mogelijk maakte. Het was ook de tijd dat Multatuli – eveneens van doopsgezinde afkomst – zijn Max Havelaar schreef en langzaam een besef doordrong in ons land over het onrecht dat wij in onze koloniën aandeden. Maar van Eeghen koos ervoor om zich dichterbij huis te bekommeren om misstanden. Hij was verbijsterd over zoveel nalatigheid door de landelijke en gemeentelijke overheid, wiens taak het toch zou moeten zijn om met behulp van belastingheffing publieke diensten te leveren voor de Amsterdammers. Bij van Eeghen was de overlap van de twee cirkels duidelijk dopers, zoals hij dat ook verwoord had in zijn belijdenis, en zoals dat ruim een eeuw later op het bekende doopsgezinde wandbord terecht kwam: “Daden gaan woorden te boven”. Van Eeghen zag dagelijks de grote armoede in Amsterdam na het uiteenspatten van de welvaart van de Gouden Eeuw en combineerde zijn ondernemerschap met de opzet van sociale voorzieningen. Zo zette hij een thuiszorgorganisatie op voor de armsten, een ziekenhuis aan de Prinsengracht voor armen, bekostigde hij het Vondelpark, zette hij een opvanghuis op voor ‘gevallen’ vrouwen, en was ook de eerste die sociale woningbouw pleegde in Amsterdam. Hij deed dit allemaal door zelf de eerste en grootste investering te doen en vervolgens bijdragen te vragen van rijke stadsgenoten. Waar de overheid het liet zitten vulden van Eeghen en zijn collega-ondernemers de gaten op, zonder winstoogmerk, als echte sociale ondernemers.

Het is een mooi voorbeeld van hoe de gemeenschapseconomie van zorgzaamheid en samenwerking de motor vormt van sociale vooruitgang, in een tijd dat de overheid zich afzijdig hield en de markt alleen de hogere sociale klassen van voorzieningen voorzag. Maar wel met een paternalistische benadering: de verpleegsters in de thuiszorg en het ziekenhuis moesten nette vrouwen zijn en de huurders mochten geen alcohol drinken.

Van Amsterdam gaan we naar Twente. Toen in ons land de industrialisatie goed op gang kwam betrof dat in het Oosten van het land met name de textielindustrie. Een van de leraren van mijn Twentse doperse gemeente was in de 18e eeuw Wolter Ten Cate – een textielbaron. Hij produceerde bonte katoenen stoffen, met katoen geïmporteerd uit onder andere Memphis, Tennessee. Ten Cate was

onbezoldigd voorganger, eerst in de Vermaning in Borne, later in Hengelo. Zijn vermogen zette hij in voor een armenfonds en later ook een nieuw kerkgebouw in Hengelo. Ook Ten Cate bleek de twee cirkels van Halteman goed te kunnen combineren. Dat is ook mooi zichtbaar op een schilderij, waarin hij aan een tafel zit met de bijbel in zijn hand en op de achtergrond rollen geweven stoffen. Hij zat er precies tussenin gepositioneerd – in de overlap van de twee cirkels zou je kunnen zeggen. Een eeuw later was er wederom een bekende doperse textielbaron in Hengelo: Charles Theodorus Stork. Hij verruilde de spinnerij en weverij al gauw voor de fabricage van de machines die daarvoor nodig waren en die de productiviteit flink deden toenemen. Dat maakte van Stork een vermogend man, en net als van Eeghen en Ten Cate voelde hij de verantwoordelijkheid om daar iets maatschappelijks mee te doen. Zo maakte hij bezwaar tegen zijn belastingaanslag omdat hij die te laag vond, en stichtte een ziekenfonds en een pensioenfonds voor zijn arbeiders. Hij stond tevens aan de wieg van het Tuindorp in Hengelo waar gerieflijke arbeiderswoningen verzezen met een natuurzwembad dat nog steeds in gebruik is.

Maar net als de armoede in Amsterdam was er ook in Twente ellende. Er was veel kinderarbeid in de textielindustrie. Een scriptie daarover¹ laat zien dat juist in de textielindustrie het hoogste percentage kinderen onder de twaalf jaar werkte van alle industriële sectoren. Ook bij de bedrijven van Charles Stork. Maar dat veranderde door een nieuwe wet, ingediend in de Tweede Kamer door een andere doopsgezinde: Sam van Houten. Dit ‘Kinderwetje van Van Houten’ zoals het ging heten, uit 1874, zorgde ervoor dat kinderarbeid onder de twaalf jaar verboden werd, waardoor er spoedig ook in de fabrieken van Stork voortaan alleen nog kinderen werkten vanaf 12 jaar. Stork was trouwens lid van dezelfde liberale partij als van Houten en stemde in de Eerste Kamer tegen de wet van zijn geloofs- en partijgenoot. Maar hij hield zich er wel aan. Het Kinderwetje kan trouwens keurig geplaatst worden in de overlap van de twee cirkels: het motief was namelijk niet alleen sociaal – kinderen onder de twaalf moeten gewoon kind kunnen zijn en niet uitgebuit worden – maar ook economisch. Want door fabrieksarbeid liepen ze onderwijs mis en daarmee later een beter inkomen en een productievere bijdrage aan de economie, zo vond Sam van Houten.

Van Eeghen, Ten Cate en Stork zijn voorbeelden van sociale ondernemers avant-la-lettre die probeerden in de wereld actief te zijn maar met waarden die niet van de wereld zijn, maar geworteld in de doopsgezinde traditie van verantwoordelijkheid nemen, van daden in plaats van woorden, en van ongeduld met een onwillige en nalatige overheid.

Dopers economisch denken in ons land

Er zijn vast meerdere doopsgezinde economen in ons land, maar er zijn er twee wiens werk ik hier met u wil delen: Julius Herman Boeke en Cor Inja. Julius Boeke werd in 1884 geboren in Wormerveer waar zijn vader doopsgezind predikant was. Zijn proefschrift aan de Universiteit van Leiden ging over wat toen nog koloniale staathuishoudkunde heette, maar wat inmiddels bekend staat als ontwikkelingseconomie. Dat proefschrift neigde naar een typisch koloniaal beeld van de economie van toen nog Nederlands-Indië. Die economie moest vooral moderniseren, zo was zijn opvatting. Van theorie ging Boeke al gauw aan de slag in de

¹ van Erik Doldersum

praktijk en diende 15 jaar lang het Gouvernement op Java, waar hij zich met name bezighield met kredietverstrekking en landbouwcoöperaties – dit laatste typisch een organisatievorm geworteld in de gemeenschap. Later in zijn loopbaan, toen hij al weer lang en breed in het vaderland was teruggekeerd en hoogleraar was geworden in Leiden, herzag hij zijn vroegere, theoretische standpunt op basis van zijn werkervaring. Boeke erkende toen dat het voor de economie in Nederlands-Indië veel beter was om aan te sluiten bij de behoeften en mogelijkheden van lokale dorpsgemeenschappen. Precies iets wat in de ontwikkelingseconomie gemeengoed werd: het gaat er niet om om Europese economische modellen op te leggen aan landen in het globale zuiden, maar juist om de economische ontwikkelingsmogelijkheden daar te stimuleren. Iets wat hij langzaam maar zeker ook probeerde met zijn kredietprogramma. Boeke kan dus gezien worden als een van de eerste Nederlandse ontwikkelingseconomen.

Maar hij heeft ook zijn stempel gedrukt op het economisch denken tijdens de oorlogsjaren in Nederland. Hij maakte deel uit van het Leids verzet en publiceerde in 1941 onder eigen naam een bijtend pamflet tegen de economische ideologie van het nationaalsocialisme. Ik heb bij een antiquariaat een exemplaar op de kop weten te tikken. Daarin legt hij haarfijn uit waar het in die ideologie aan schort – niet alleen in politieke zin maar ook economisch. Het grootste probleem is volgens Boeke het idee dat de overheid, aangestuurd door een autocratisch leider, denkt de economie centraal te kunnen leiden ten behoeve van het volk. De belofte is snelle simpele oplossingen via machtspolitiek. En dat gaat mis, zo legt hij uit, op twee manieren. Ten eerste is al dat centralistische beleid helemaal niet goed voor de economie en ten tweede heeft niet zozeer het volk voordeel van dit beleid maar de politieke elite, oftewel prominente NSDAP-leden in Duitsland en NSB-leden in ons land.

Het nationaalsocialistische economische beleid zoals Boeke dat gedetailleerd beschreef blijkt trouwens verrassende parallellen te hebben met de economische politiek van Trump. Denk aan de importbeperkingen in het Duitsland van eind jaren '30, het regeren per decreet, het verbod op stakingen, en als je het niet eens was met de partijideologie werd je uitgesloten. Voor ons land betekende dat toen ook niet veel goeds, zo concludeerde Boeke, en ik citeer zijn conclusie: "... wat de N.S.B. in haar economisch program het meest kenmerkt: haar (...) onnederlandsch karakter, haar extremisme, haar simplisme, haar geweldsgrondslag, haar overschatting van de staatstaak en het staatskunnen, haar willekeur, haar onwetendheid en haar hopelooze oppervlakkigheid."

Het zal u niet verbazen dat Julius Boeke al snel door de Duitsers werd opgepakt. Hij zat een half jaar vast in Buchenwald als gijzelaar, samen met onder andere Willen Drees, die later tien jaar premier zou worden. In het najaar van '41 werden de Nederlandse gijzelaars overgebracht naar een kamp in Nederland waar zij drie jaar later bij de Slag om Arnhem bevrijd werden. Daarna ging Boeke gewoon weer aan het werk als hoogleraar in Leiden.

De tweede doopsgezinde Nederlandse econoom die ik kort wil bespreken is de vakbondseconoom Cor Inja. Hij werd net als Boeke geboren in de Zaanstreek, vlak na de oorlog. Hij was zeer actief in de doopsgezinde vredesbeweging, weigerde militaire dienst en zette zich in voor het recht op vervangende dienstplicht. Hij bezocht ook de

jeugdkampen van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit waar hij zijn latere echtgenote ontmoette. Inja is bekend geworden door zijn bijna veertigjarige loopbaan als arbeidseconoom bij de FNV. Hij vond dat de marktwerking een moreel kompas miste en dat het onder andere de rol van de vakbond was om dat gemis op te vullen. Hij was namens de vakbond ook lid van de SER – de Sociaal Economische Raad – en tegelijk kritisch op dit typische polderoverlegorgaan. Hij onderhandelde liever direct met bedrijven over lonen en arbeidsvoorwaarden, omdat hij zag dat de werkgevers liever machtspolitiek bedreven dan dat ze echt overleg wilden voeren en samen naar oplossingen zoeken. Volgens sommige socialisten ging hij daar trouwens te ver in. Zo uitte de SP fikse kritiek op zijn voorstel dat hij als columnist van het Financieel Dagblad deed om arbeiders aandelen en opties op aandelen te geven in de bedrijven waarin ze werken. Dan delen ze namelijk direct mee in de winst. De SP vond juist dat vakbonden moeten gaan voor hogere lonen in plaats van arbeiders tot medekapitalisten te maken. Cor Inja bleek een dwarsdenker – typisch doopsgezind. Als de markt geen ruimte laat voor eerlijke lonen, dan maar de arbeider een deel van de winst laten krijgen. Iets wat vandaag de dag trouwens verschillende bedrijven in ons land doen, ook in het midden- en kleinbedrijf.²

Naar een gemeenschapseconomie in maar niet van de wereld

Kunnen we nu iets leren over een doopsgezinde economie en doopsgezind economisch denken? Zijn er overeenkomsten tussen het gedachtengoed van doperse economen in de Verenigde Staten en Canada enerzijds en in Nederland anderzijds? Ik zie interessante overeenkomsten en gebruik de overlap van de twee cirkels zoals Halteman die heeft beschreven, om een aanzet te geven tot inkleuring van die overlap. Onder andere door de lens, zoals Cor Inja dat zag, van een moreel kompas voor de markt, in dit geval een dopers kompas.

Wat we al zagen aan de overkant van de Atlantische oceaan is dat voor doopsgezinden de basis van de economie niet bestaat uit op winstgerichte private bedrijven of uit een sterk sturende overheid, maar dat de basis wordt gevormd door lokale gemeenschappen met daarin gewortelde waarden, hulpbronnen en samenwerkingsverbanden.

U heeft trouwens nog een definitie van de gemeenschapseconomie van mij tegoed. Nu we de overlap van de cirkel gaan inkleuren is dit het moment om die te formuleren. De gemeenschapseconomie kan omschreven worden als *het geheel van economische activiteiten die gebaseerd zijn op samenwerking en zorgzaamheid rondom lokale behoeften en hulpbronnen*. Natuurlijk is er een relatie met de markt. Maar die is ondergeschikt aan de doelen en waarden van de gemeenschapseconomie. Net als de rol van de overheid – die is idealiter niet belemmerend maar vooral ondersteunend qua wet- en regelgeving, en zeker niet sturend en centraliserend, zoals de kritiek van Boeke op het nationaalsocialistische top-down economische programma al liet zien.

² chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.uu.nl/sites/default/files/24.09%20USE%20-%20Medewerkersparticipatie%20NLse%20mkb%20en%20grootbedrijf.pdf

In de gemeenschapseconomie komen investeringen en productie tot stand via samenwerking. En dus niet via aandelenbeurzen en de inhuur van arbeid door bedrijven die in eigendom zijn van investeerders en geleid worden door door hen aangestelde managers. Dat betekent dat bepaalde markttransacties in de gemeenschapseconomie worden uitgesloten en vervangen door samenwerking tussen verschillende economische rollen. Dit gegeven is de kern van de gemeenschapseconomie: marktverhoudingen, via aanbodzijde en vraagzijde, worden vervangen door samenwerkingsverbanden. Daarmee wordt de rol van de markt in de economie automatisch een stukje kleiner: zelfdoen als collectief vermindert de vraag of het aanbod van iets. Wat vervolgens helpt om de economie in balans te brengen, door minder markt en meer gemeenschapseconomie. Hoe werkt dat dan concreet? Laat me een aantal voorbeelden geven.

Monniken die in kloosters al eeuwenlang gezamenlijk bierbrouwen, met hop en graan uit de kloostertuin, hoeven geen kratjes pils bij de supermarkt te kopen. Dus wordt hier potentiële marktvaart beperkt. Boerenfamilies waarin vrouwen vroeger zelf brood bakten, met zelf geproduceerd graan, hoeven niet naar de bakker te gaan en hebben dus ook minder geld nodig voor hun overleven dan mensen die brood moeten kopen en afhankelijk zijn geworden van de markt. Zij moeten namelijk ook nog eerst geld verdienen op de markt om voor brood te kunnen betalen. Of, als we geld even buiten beschouwing laten, zullen ze iets anders als ruilmiddel moeten aanbieden waar de bakker interesse in heeft. De gemeenschapseconomie, met haar gezamenlijke productie is een alternatief voor zowel zelfproductie (zoals broodbakken op kleine schaal) als marktruil (waar je nu eenmaal ruilmiddelen voor nodig hebt). Het maakt productie mogelijk op een grotere schaal dan het huishouden via complementariteit van de middelen van alle deelnemers tezamen. De een kan goed rekenen en een ander goed organiseren, de een heeft kennis van techniek en de ander van democratisch overleg. Zo functioneren de moderne meenten en merken overal ter wereld. Zonder de hiërarchie en onttrekking van waarde door private bedrijven en zonder grote overheidsbemoediging, zoals afhankelijkheid van subsidies of inmenging in de organisatie.

Er zijn talloze voorbeelden van zulke vormen van samenwerking die enige schaalgroottes hebben en dus verschil kunnen maken in de economie. Bijvoorbeeld in een gezamenlijk irrigatiesysteem of het beheer van de visstand in een meer. Mijn collega Tine de Moor heeft talloze van zulke oude en nieuwe meenten en merken onderzocht en heeft geconstateerd dat dit vaak heel veerkrachtige economische organisatievormen zijn, onder bepaalde voorwaarden natuurlijk. De gemiddelde levensduur van zulke historische meenten en merken in Nederland en Vlaanderen was 350 jaar! Vergelijk maar eens de levensduur van kloosterbrouwerijen, zoals La Trappe uit 1122 en Grimbergen uit 1128, met private brouwerijen zoals Heineken dat pas uit 1864 stamt of AB InBev, het grootste bierconcern ter wereld, dat de afgelopen decennia uit een reeks internationale fusies is ontstaan.

Een goed voorbeeld van de hedendaagse gemeenschapseconomie is een werknemerscoöperatie: daarbij zijn de werknemers zowel de medewerkers van het bedrijf – oftewel de factor arbeid – als de eigenaren en investeerders – de factor kapitaal. Er zijn dus geen externe aandeelhouders en er is geen handel in aandelen,

want die blijven in het bedrijf. Dat kan zijn op naam van individuele medewerkers, waardoor nieuwelingen zich moeten inkopen en vertrekkende medewerkers hun aandelen uitbetaald kunnen krijgen. Een voorbeeld van een werknemerscoöperatie in ons land is Schoongewoon, eigendom van de schoonmaakmedewerkers zelf. Maar het eigendom van een coöperatie kan natuurlijk ook als collectief bezit zijn aangemerkt. Dan is het eigenvermogen in een coöperatief bedrijf van het bedrijf zelf, ondeelbaar en vaak bijeen gespaard uit ingehouden winsten. Denk bijvoorbeeld aan FrieslandCampina dat van de deelnemende melkveehouders is. Naast de organisatievorm van een coöperatie zijn er ook andere organisatievormen in de gemeenschapseconomie, zoals rentmeesterbedrijven. Daarin is eigendom en zeggenschap gesplitst en zitten alle aandelen, of een deel ervan, in een aparte stichting met een maatschappelijk doel, die het dividend dus ontvangt en soms ook nog stemrecht in het bedrijf heeft. Het bekendste en oudste voorbeeld is, om nog maar weer even bij het bier te blijven, de Deense brouwerij Carlsberg, waarbij de oprichter in 1847 aandelen in een onafhankelijke stichting plaatste die van het uitgekeerde dividend wetenschapssubsidies verstrekt. De Carlsbergstichting heeft 29% van alle aandelen en 77% van het stemrecht in de brouwerij. In 2023 schonk de stichting ruim 800 miljoen Deense Kronen, dat is ongeveer 100 miljoen euro, aan de wetenschap. We hebben ook in ons land heel wat bedrijven van naam die het rentmeestermodel hebben omarmd. Voorbeelden zijn verwarmingsinstallatieproducent Remeha en adviesbureau Berenschot, maar ook de Brunawinkels en de Efteling.

Een derde organisatievorm van de gemeenschapseconomie is er één waarbij niet de factor arbeid aan het roer staat of waarbij dividend naar een maatschappelijk doel gaat, maar waarbij de consument centraal staat. Zoals bijvoorbeeld duurzame energiecollectieven met windmolens of collectieve zonnepanelen op grote bedrijfsdaken. Dit zijn moderne meenten van een gemeenschappelijke hulpbron – groene energie – waarin consumenten gezamenlijk hebben geïnvesteerd om energie voor hun eigen leden te produceren. Ze worden ook wel ‘prosumenten’ genoemd, want ze produceren om zelf te consumeren. De leden combineren zelfs drie rollen: investeerder, producent en consument. Door de schaal van deze productie van groene energie is er een merkbare afname van marktvrage bij commerciële energieleveranciers. Daarnaast levert deze schaalgrote ook kansen om behoefte en levering van groene stroom te balanceren met behulp van een grote batterij – efficiënter dan thuisbatterijen van individuele zonnepanelenbezitters. Ons land telt inmiddels ruim 700 energiecollectieven met gezamenlijk 130.000 leden.³

De markt heeft in al deze voorbeelden dus een beperktere rol dan bij commerciële bedrijven. Een deel van markt, aan de aanbods zijde of vraagzijde, is namelijk vervangen door samenwerking binnen een collectief. Of om het wat economischer te formuleren, er zijn economische rollen samengevoegd: zoals arbeid en kapitaal, of investeren en consumeren.

Laten we nu teruggaan naar de overlap tussen de twee cirkels van Halteman en kijken of we die wat verder kunnen inkleuren door na te gaan hoe de dooperse traditie economische praktijken kan beïnvloeden.

³ <https://www.hier.nu/lokale-energie-monitor-2023#leeswijzer>

Ik zie drie elementen naar voren komen.

Het eerste is natuurlijk de erkenning dat de basis van een goede economie – ik gebruik bewust een ethisch geladen term, in navolging van Adam Smith en Cor Inja – ligt in de gemeenschapseconomie en niet in de markt of de staat. Van boerencoöperaties tot gemeenschappelijke pluktuinen en van rentmeesterbedrijven tot energiecollectieven. Dit domein van de economie is zo belangrijk om twee redenen. Ten eerste geeft het tegenwicht aan de invloed van de verder uitdijende marktwerking op steeds meer terreinen van het leven. Hoe meer collectieve economische activiteiten waarbij economische rollen samenkomen in plaats van tegenover elkaar te staan op de markt, des te kleiner de markt vanzelf wordt. De tweede reden voor het belang van de gemeenschapseconomie is dat deze zich ook onttrekt aan de logica van ons kapitalistische systeem: het gaat om samenwerking en niet concurrentie, om waardevolle producten en diensten die in levensbehoeften voorzien in plaats van om consumentisme, en om de erkenning dat de economie altijd in dienst moet staan van het grotere geheel van mens, maatschappij en natuur.

Het tweede element van de overlap tussen de cirkels is wat minder zichtbaar maar niet onbelangrijk: een afkeer van hiërarchie en sturing van bovenaf. Doopsgezinde ondernemers zoals Van Eeghen en Ten Cate waren niet tegen de overheid, maar toen die, tot hun frustratie, niet de taak van armenzorg op zich nam besloten zij dat zelf te doen in plaats te wachten tot de overheid tot inkeer zou komen en een effectief fiscaal systeem opgezet zou hebben. En hoe zit het met hiërarchie en sturing binnen de gemeenschapseconomie? Die was bij de oude meenten en marken altijd collectief. Dus via democratische besluitvorming en vaak met roulerende beslissingsfuncties. Dat zien we ook nu nog, bijvoorbeeld bij prosumentencollectieven en werknemerscoöperaties.

Het derde element van de overlap van de twee cirkels is het minst zichtbaar maar wellicht het meest invloedrijk. Het betreft de erkenning, of zelfs omarming, van onzekerheid. Onder andere door het besef dat rijkdom voor een belangrijk deel een kwestie is van geluk hebben. En daarmee dat armoede grotendeels een kwestie is van pech hebben. Dat besef van geluk en pech, van weinig controle hebben over de omstandigheden waarin we leven, en van niet afhankelijk willen zijn van een grote macht zoals de staat of het leger of de aandelenbeurs, dat besef voedt de verantwoordelijkheid om collectief de handen uit de mouwen te steken – van Eeghen met zijn rijke vrienden ten behoeve van een ziekenhuis en het Vondelpark; Stork met alle betrokkenen bij zijn bedrijven – de stakeholders zoals dat tegenwoordig heet – bij de opzet van het Tuindorp in Hengelo; Boeke met zijn inzicht dat Javaanse dorpen beter af zijn met lokale coöperaties dan met de inzet voor het koloniale bestuur dat sterk leunde op de willekeur van lokale vorstendommen; en tot slot Inja die zijn hele werkzame leven aan de vakbond gaf vanuit het besef dat je alleen samen sterk staat tegenover de macht van het bedrijfsleven en haar aandeelhouders.

Een economie die wel in de wereld is maar niet van de wereld, is een economie die een moreel kompas volgt. Daar zijn vele vertrekpunten voor. Ik heb getracht om hier het vertrekpunt van Menno Simons te nemen en de bijna 500-jaar

oude traditie van het doperdom, waarin, zoals het wandbord dat zo mooi zegt, daden woorden te boven gaan. Daden die niet wachten op of buigen voor een overheid en machtspolitiek. Daden die erkennen dat we ons niet moeten willen vasthouden aan schijnzekerheden en dat we het daarom vooral samen moeten doen – ook in het economisch leven.